

UOT 94

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.73>

Könül Allahverdi

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

Azərbaycan

konul0506@mail.ru

V-VI ƏSRLƏRDƏ BİZANS VƏ SASANI İMPERİYALARININ MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Bizans, Sasani, I Qubad, I Yustinian, I Xosrov, İpək yolu, Hunlar, Qafqaz keçidi, Velisariy, Mesopotamiya, İberiya, Lazika.

Giriş

395-ci ildə Roma imperiyasının parçalanması ilə yaranan Şərqi Roma və ya Bizans imperiyasının xarici siyasəti özündə Qədim Roma imperiyasının ənənələrini birləşdirməklə yanaşı mövcud olduğu dövrün tələbatlarında əks etdirirdi. Mövzuda Sasani və Bizans imperiyalarının həm siyasi, həm də ticari münasibətləri bununla əlaqədar yaranan münaqişələr tədqiq edilmişdir. Hər iki imperiya dünya ağalığına cəhd göstərməklə yanaşı, dünya ticarətinə də nəzarətə sahib olmaq istəyirdi. Bu iki dövlət arasında baş verən ardı-arası kəsilməz müharibələr təkcə sərhədlərin tez-tez dəyişməsi ilə deyil, həmçinin beynəlxalq ticarətin inkişafına da zərbə vurmaqla nəticələnirdi. Bizans və Sasani dövləti arasında baş verən müharibələrin ən başlıca səbəbi Bizansın Çindən gələn ticarət yolunu tutmağa cəhd etməsi idi. 395-ci ildən sonra Bizans imperiyası Avropa torpaqlarının müəyyən hissəsindən məhrum olmuş, dövlətin əsas gəlir mənbəyi Şərqdə cəmlənmişdi. Məhz buna görə də, şərq torpaqlarını daha çox müdafiə edirdi. Mərkəzləşmiş dövlətə sahib olan Sasani dövləti də xarici siyasətində ticarətə daha çox diqqət yetirməyə başlamışdı. Ticarət beynəlxalq diplomatiya vasitəsi olaraq, iki imperiya arasında mübarizə ünsürünə çevrilmişdi. Beləliklə, sosial-iqtisadi və geosiyasi səbəblər Bizans və Sasani imperiyalarını Yaxın Şərqdə ağalığ uğrunda təbii rəqibə çevirirdi.

V əsrdə Bizans -Sasani münasibətləri

V əsrin əvvəllərində Bizans Sasanilərə qarşı “sakitləşdirmək” siyasəti yürüdü. Ümu-

miyyətlə, bu dövrdə hər iki imperiya arasında baş verən hadisələri anlamaq üçün Sasani dövlətinin daxilində baş verən hadisələri nəzərə almaq lazımdır. 399-cu ildə hakimiyyətə gələn I Yezdəgird (399-420) Sasani əyanlarını ənənəvi üsulla tabe edə bilmədiyindən özünə yeni müttəfiqlər axtarmağa məcbur olmuşdu. Bu yeni müttəfiqlər hələ II Şapur (309-379) dövründə təqib olunan xristian əhalisi olmuşdu [13, s.50]. Sasani dövlətinin xristian əhalisinə bir sıra imtiyazlar verməsi Bizansla münasibətləri yumşaltmaya bilməzdi. V əsrin əvvəllərində hakimiyyətdə olan Arkadi (383-408) özündən əvvəlki hökmdarlar kimi qotlarla olan problemin həlli ilə məşğul olmuşdur.

Bu problemlərlə mübarizə aparan Arkadi Sasanilərlə ancaq diplomatik təmasda ola bilirdi. Konstantinopol sarayında özünə dayaq tapa bilməyən imperator Arkadi, Sasani şahı Yezdəgirdə (399-420) az yaşlı oğlunu “*qəyyumu və qoruyucu*” olmasını vəsiyyət etmişdi. I Yezdəgird bu təklifi qəbul etmişdir. Kesariyalı Prokopinin qeyd etdiyinə görə, “*Yezdəgird imperator Arkadinin ölümündən dərhal sonra Roma senatına basilevs Feodosinin qəyyumu olmasını rədd etmədiyini və onun əleyhinə olan istənilən sui-qəsdə cəhd edən hər bir kəsi müharibə ilə təhdid edən ismaric göndərmişdi*” [28, II.10. s.11]. 412-ci ildə xristianlara Sasani dövləti hüdüdlərində yerli müstəqil xristian kilsəsi yaratmaq imkanı verilmişdi. Müvəqqəti olaraq, Armeniya¹ üstündə mübahisə dayanmış oldu. Bu

¹ Armeniya – 387-ci ildə Roma imperatoru Valentinlə II Şapur arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Armeniya

dövr Bizans və Sasani tarixində hər iki tərəfin bir-birinə sülhsevər siyasəti yürütdükləri ən nadir dövr hesab edilə bilər. Avropa sərhədlərindən hunların və digər xalqların basqınları Bizans imperatorlarına daha çox Qərb yönümlü siyasət yürütməyi məcbur edirdi. Arkadidən sonra hakimiyyətə gələn digər imperatorlarda eyni siyasəti həyata keçirmişdilər.

V əsrdə hər iki dövlət arasında məlum olan ilk toqquşma imperator II Feodosinin (408-450) hakimiyyəti illərində baş vermişdi. V Bəhramin (421-438/39) hakimiyyəti illərində yenidən xristianlar təqib olunmağa başladı. Bizans tacir karvanlarının soyğunçuluğa məruz qalması da, münaqişəyə bəhanə oldu [14, s.116]. 415-ci ildə Sasani dövlətinin Armeniya taxtına öz şahzadəsini oturtması burada Bizans təsirinə zərbə demək idi. Buna cavab olaraq, Bizans tərəfdarları Suzianda od məbədini yandırdılar. İki il davam edən müharibədən sonra 422-ci ildə “100 illik” barışıq imzalandı; müqaviləyə əsasən *status quo ante bellum* qəbul edildi [14, s.193]. Sasani imperiyası xristian dininə, öz növbəsində Bizans imperiyası isə atəşpərəstlik dininə öz ərazilərində sitayiş sərbəstliyi verirdi. Bu bənd Bizans dövlətinə sərf edirdi, çünki imperiya daxilində atəşpərəstlər azlıq təşkil edirdi. Bunun əksinə olaraq, Sasani imperiyasında xristianlar çoxluq təşkil edirdi [13, s.51]. Bununla yanaşı Bizans Qafqaz qapılarını qorumağı öz öhdəsinə götürürdü. Qafqaz qapıları, Qafqazın dağlıq keçidlərindən ibarətdir. Bu keçidlər vasitəsilə hər iki dövlətin ərazilərinə Şimali Qafqaz xalqlarının hücumları olurdu.

İmperator Feodosinin dövrü hunların Attilanın başçılığı altında birləşib nəinki, Qərbi Roma imperiyasının, eləcə də Şərqi Roma imperiyasına da təhdid olması ilə səciyyəvidir. V Bəhramin isə öz növbəsində Orta Asiyadan Sasani dövlətinin ərazisinə hücum edən hunlarla apardığı mübarizə, bir daha Sasani hakim dairələri ilə Bizans hakim dairələri arasında vəziyyəti yenidən sabitləşdirməyə məcbur etdi.

Sonrakı illərdə Bizans və Sasani dövləti arasında ciddi toqquşmalar baş vermədi. Belə ki, Bizansa 422-ci il sülhü ilə möhkəmləndirilmiş beynəlxalq vəziyyət sərf edirdi. Sasani dövlətinin başı isə Orta Asiyadan onun torpaqlarına

hücum edən Eftal dövlətinə (Ağ Hun)¹ qarışmışdı. Lakin V Bəhramin Gurun varisi II Yezdəgirdin (439-457) hakimiyyətə gəlməsi ilə yenidən Qərbə maraq artmış oldu.

Hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra Yezdəgird Bizansla müharibəyə hazırlaşdı. Hərbi döyüşlər 441-ci ildə başladı. Ancaq yenidən Orta Asiyadan, Ağ Hun dövləti tərəfindən gələn təhlükə Sasani dövlətini 442-ci ildə sülh bağlamağa məcbur etdi. Hər iki imperiya sərhəddə qalalar tikməməyi öz üzərinə götürürdü. Müqaviləyə əsasən bizanslılar Sasaniyə Qafqaz keçidini qorumaq üçün pul ödəyəcəklərdir.

Sasani şahı II Yezdəgird (439-457) 442-ci ildən etibarən hunlara qarşı mübarizə aparmışdır. Böyük cəhdlərə baxmayaraq, hunları tabe edə bilməyən Sasaniyə 452-453-cü illərdə ağır məğlubiyyətə uğradılar. Bundan istifadə edən bizanslılar Lazikanı² işğal etdilər.

Sasani-Bizans müharibələri uzun bir fasilədən sonra I Anastasi (491-518) və I Qubad (488-531) dönəmində yenidən alovlandı [3, s.26; 7, s.31]. 363-cü ildə iki imperiya arasında bağlanmış 120 illik müqaviləyə əsasən imperator İovian (363-364) Armeniya və Mesopotamiya sərhədlərindən beş əyaləti və möhkəm müdafiə şəhəri olan Nisibisi (indiki Nusaybin) Sasaniyə güzəştə getməli idi. Bundan əlavə bir-birlərinə düşmən müdaxiləsi olan zaman köməklik göstərməyi öhdələrinə götürmüşdülər [2, s.3; 25, s.14; 30, s.22]. Bu öhdəlik, xüsusən V əsrdə Qafqazdan hər iki dövlətə təhlükə törədən hunların hərbi yürüşlərinə qarşı yönəlmişdi. Sasani şahları hunlara qarşı kömək üçün daim hərbi yardım istəsələrə də, Bizans bunun əvəzinə maddi yardım göndərməklə məsələni həll edirdi [18, s.352]. Tarixdə Qubadın atası Firuz şahın Eftal dövləti ilə müharibə aparması və ağır məğlubiyyətə uğraması məlumdur. Bağlanmış müqaviləyə əsasən Eftalidlərə ödəniləcək məbləğ sona çatanaqədək oğlu şahzadə Qubad zəmin olaraq onlar da girov qalmışdır. Hakimiyyətə gəldikdən sonra isə daxili çəkişmələr zə-

ya Roma Armeniyası və Pers Armeniyası olmaqla iki hissəyə bölündü.

¹ Eftal və ya Ağ hun dövləti – IV-VI əsrlərdə mövcud olmuşdur. Dövlətin ərazisinə Orta Asiya, Əfqanıstan və Hindistanın şimal-qərb hissəsi, Türkütanın şərq hissəsi daxil idi.

² Lazika – bizim eramızın IV-VI əsrlərində indiki Gürcüstan respublikasının Qara dəniz sahillərində mövcud olmuş dövlət. Bizans mənbələrində coğrafi ərazi adı kimi istifadə olunurdu.

minində taxtdan devrilmiş, 498-ci ildə Eftalitlərin köməyi ilə yenidən hakimiyyətini bərpa etmişdir. Bu səbəbdən onlara borclanmışdır [28, I, 3-5, s.13-31]. Lakin buna baxmayaraq, Qubad imperiyanın şərq sərhədlərində sülhü təmin etmiş oldu. Belə olduğu təqdirdə Bizansla mübarizəni fəallaşdırmaq üçün şans əldə etdi. Bunun nəticə olaraq, Qafqaz da döyüş meydanlarından biri oldu. Eftal dövlətinin hökmdarının yardımına görə ona olan borcunu geri istəməsi bu mübarizəni daha da alovlandırdı. Belə ki, bu borcu qaytarmaq imkanı olmayan Qubad Bizansdan Qafqaz keçidini qorumaq üçün ödədəyi illik xəracın verilməsini tələb etdi.

Daha əvvəl əldə olunmuş razılığa əsasən Bizansın Sasanilərə ödəməli olduqları vergini göndərməməsi ilə əlaqədar olaraq, Sasanilərin Bizansın şərq torpaqlarına yürüş təşkil etməsi bu mübarizənin səbəblərindən biri hesab edilir. [4, s.98]

491-ci ildə imperator Zenonu əvəz edən I Anastasi Sasanilərin digər müqavilələrdə əldə olunmuş razılışmaların şərtlərinə riayət etmədiklərini və özlərində barbar tayfaları ilə geniş müharibələr apardıqlarını əsas gətirərək I Qubadın ödəniş tələbini rədd etdi. Qubadın müharibəyə başlamasına digər bir səbəb kimi tarixçilər bizanslıların Eftalitlərin Sasani dövlətinin şərq torpaqlarına hücumu, erməniləri isə üsyan etməyə təhrik etməsi göstərilir [14, s.133]. Lakin müharibə başlayandan sonra Ağ Hunların Sasani ordusu ilə birlikdə Bizans ordusuna qarşı vuruşması Bizansın siyasi hiyləsinin baş tutmadığını sübut edir.

Sasanilər hərbi yürüşə Bizansın növbəti dəfə ödəniş tələbinin rədd etməsindən sonra 502-ci ildə başladılar. Müharibə Bizans Mesopotamiyasında gedirdi. 502-503-cü illərdə Amida (indiki Diyarbəkir) və Nisibis (indiki Nusaybin) kimi şəhər mərkəzlərinə qarşı sürdürülən mühasirələr nəticəsində orada Sasani hakimiyyət qurulmuşdu [2, s.7]. Sasanilərin digər iri şəhərləri, məsələn Edessanı (indiki Urfa) işğal etmə cəhdləri uğursuz oldu. Hər iki tərəfdən ərəb tayfalarının fəal iştirak etməsi həm Sasaniləri, həm də bizanslıları qorxudurdu. Hərbi yürüş zamanı şah özü şəxsən orduya başçılıq edirdi. Bunun əksinə olaraq, Bizans ordusunda vahid idarəçilik yox idi. Ordunun baş komandanları arasında isə rəqabət mövcud idi. Bu kimi səbəblər Bi-

zansın uğursuzluğuna gətirib çıxardı. Döyüşlər 506-cı ildə qurtardı. Bizans tarixçisi Prokopi bunun səbəbini I Qubadın hər iki cəhbədə - həm Bizansla, həm də hunlarla müharibə aparmaq niyyətində olmaması ilə izah edir: “*Sonra perslər romalılarla sülh bağladı. Beləki, onların hunlarla müharibəsi uzanırdı. Bu müharibənin yeddinci ilində baş verdi*”. [28, I, IX, 24, s.77] Bağlanmış sülh müqaviləsinə görə iki il əvvəl Amidanı işğal etmiş Sasani qoşunları buranı tərk etmələri üçün bizanslılardan 1000 libr (təxminən 327,5 kq) qızıl xərac aldılar [13, c.54].

523-cü ildə iqtisadi maraqlarını ideoloji maraqlarla möhkəmlətmək istəyən I Qubad İberiya çarı Gurgendən atəşpərəstlik dinini qəbul etməsini tələb etdi. Gurgən tərəfindən rədd cavabı alan şah oraya hərbi yürüş təşkil etdi və Tiflisi mərzban idarə etməyə başladı. Məğlub olan Gurgən Bizansa, I Yustinə (518-527) sığınmışdı və onu köməyə çağırırdı. Bu hadisə döyüş qüvvələrini Qərbə yönəltdi. Bizansın xarici siyasətində köklü dəyişiklərə səbəb oldu. Bununla əlaqədar olaraq, Bizans bu əraziyə ordu göndərdi. Nəticədə bu Sasani və Bizans imperiyaları arasında uzun sürən müharibələrə gətirib çıxartdı. I Yustinin hakimiyyətinin son illərində başlayan müharibə onun varisi I Yustinianın dövründə daha da alovlandı. 527-ci ildən başlayan Bizans və Sasani mübarizələri 532-ci il *əbədi sülhün* bağlanmasıadək davam etdi.

527-ci ildə I Yustinian Bizans taxtına çıxdı. Hakimiyyətinin ilk illərində hərbi qüvvələrinin böyük qismini Avropaya yönəltdi. Vandallar, ostgotlar Bizans imperiyasının hakimiyyəti altına girmək məcburiyyətində qaldılar. Ancaq bu qələbələr imperiyaya baha başa gəlirdi. Beləki, Bizans iqtisadi sahədə çətinliklər yaşamağa başladı. Ordunu Qərbə yönəldilməsi isə şərq sərhədlərinin Sasanilərin istilasına açıq buraxmış oldu.

Şərqdəki hərbi uğursuzluğu aradan götürmək üçün I Yustin özünün iki ən yaxşı sərkərdəsi Sitta və Qərb cəhbəsində uğurlar əldə etmiş Velisarini orduya rəhbərlik etmək üçün Pers Armeniyasına göndərir [30, s.97]. 528-də Sasani ordusu hun tayfaları olan sabirlərlə itti- faqa girərək birgə Roma Armeniyasına daxil oldular. Lakin baş verən iki döyüşdə Bizans sərkərdəsi Sitta tərəfindən darmadağın edildilər

[20, s.149]. Həmin ilin yazında Velisari imperator I Yustinianın Darada istehkam tikmək əmrini alır. Ümumiyyətlə, Velisarinin Şərqə gəlişi ilə yenidən canlanma baş verdi. O, Darada olan hərbi birlikləri bir araya topladı və qalaları bərpa etdi. Vaxt qazanmaq məqsədilə isə Sasani sarayına elçilər göndərir, müxtəlif istiqamətdə hərbi yürüşlər təşkil edirdi. Qalanın tikilməsindən narahat olan Sasanilər inşaatın dayandırılmasını tələb etdilər [29, s.442]. Bizans tərəfindən bu tələb rədd edildiyi üçün Sasani ordusu qalaya doğru irəlilədi və şiddətli bir döyüş başladı. Sasani ordusu bizanslıları Daranın içərilərinə doğru qovdular. Tikintisi başa çatmayan qala yerlə-yeksan edildi. Sasani ordusu xeyli əsirlərlə Nisibisə geri döndülər [26, s.34; 23, s.157.].

Ordunu yenidən təşkil edən Velisari 530-cu ildə Dara yaxınlığında Sasani ordusu üzərində qələbə qazandı. Tərəflər arasında danışıqların başlanmasına baxmayaraq, Sasanilər barış istəmirdilər [22, s.373; 24, s. 28]. Sasani ordusunun qarşısını almaq istəyən bizanslılar 531-ci ildə Kallinik (Rakka) döyüşündə məğlub oldular. Tarixçi Zaxariyanın verdiyi məlumatlara əsasən, bu döyüşdən qısa bir müddət sonra Sasani ordu hissələri Roma Armeniyasına daxil oldu və Martiropol (Meyyafarikin-Silvan) şəhərini tutdular. Onlara qarışı Sittanın komandanlığı altında Bizans ordusu həmin ilin sonlarına Amidağa doğru irəlilədi. Lakin gözlənilmədən 531-ci ilin sonunda şahənşah I Qubad vəfat etdi [31, s.228-229; 20, s.152.]. Onun yerinə taxta I Xosrov keçdi. Bizans tarixçisi İohann Malala bu dövrdə hun tayfaları olan sabirlərin Armeniyaya talanedicilər yürüşləri haqqında məlumat verir. Bu yürüşdə Sasanilərin əli olduğunu hesab edən Bizans Sasani sarayına səfir göndərir. Lakin Sasanilər bunu təkzib edir. Yustinian sərkərdə Dorofoyi onların üzərinə göndərir. Bunu eşidən sabirlər geri öz ölkəsinə qayıdır [15, s.162].

532-ci il hər iki hökmdar üçün uğurlu olmamışdı. Sasani dövləti üçün bir adət halını almış iqtidar dəyişimi sonrası yaranan daxili üsyanlar Xosrov dönəmində də baş qaldırdı [25, s.55]. Bizansda isə Mavilər və Yaşıllar olaraq adlandırılan qruplar Nika üsyanını başlatmışdılar [30, s.100; 29, s.56-57]. Məşhur bizansşünas Georg Ostroqorskinin də qeyd etdiyi kimi, “Mərkəzi iqtidar və xalqın siyasi təşkilatlanma-

ları arasında şiddətli mübarizə yarandı” [8, s.66]. Bu hadisələr və aparılan müharibələrin bir nəticə verməməsi də hər iki dövlətə “*əbədi sülh*” adı verdikləri bir anlaşma imzalamağa məcbur etdi. Sülhə əsasən, Bizans Qafqaz qapılarının müdafiəsi üçün Sasanilərə xərac ödəyəcək, buranın müdafiəsi Sasanilərin öhdəliyində qalacaqdı. Eyni zamanda, Dara istehkam bölgəsi olaraq qalacaq, lakin Mesopotamiya hərbi birliklərinə komandanlıq Darada deyil, daha əvvəl olduğu kimi Konstantinopolda yerləşəcəkdi [24, s.29]. Müqaviləyə görə, Bizans son dövrdə işğal etdiyi Fəranqi şəhərini (indiki Ərzurumun İspir ilçəsində yerləşir) və Bolu qalasını geri qaytaracaq, əvəzində isə Sasanilər Lazikada Bizansla sərhəddə zəbt etdikləri qalaları qaytaracaqdı [13, s.63].

Beləliklə, 502-ci ildən Sasani hökmdarı I Qubadın I Anastasi üzərinə hücumu ilə başlayan otuz illik müharibə başa çatdı [5, s.146]. Bu razılışmaya əsasən, Bizans işğal etdiyi qalaları tərk etməyi boynuna götürürdü. Əvəzində Nisibini təhdid edən Dara qalası, Lazika isə bizanslıların, İberiya isə Sasanilərin əlində qaldı [30, s.101]. I Yustinian bu barışıqdan sonra dərhal üzünü Qərbbə çevirdi.

VI əsrdə Bizans-Sasani imperiyalarının siyasi münasibətləri: I Yustinian və I Xosrov Ənuşirvan siyasi rəqib kimi

Tarixdə Ənuşirvan “*ölümsüz adam*” adıyla tanınan I Xosrovun dövrü, Sasani tarixinin ən parlaq dövrü hesab edilir. O, hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkə daxili müharibələri dayandırmış, sülh və əmin-amanlığa nail olmuşdur. Məzdekilər üsyanını yatırdan Xosrov ordusunu Bizansa qarşı gücləndirmək məqsədilə islahatlar aparmışdı. Xosrovun hakimiyyətdə olduğu illərdə Bizansla üç böyük müharibə olmuşdur. Bu müharibələr Bizans imperatorları I Yustinian (527-565), II Yustin (565-578) və II Tiberinin (574-582) zamanında baş vermişdir. Roma imperiyasını yenidən qurmaq istəyən I Yustinian Qərbdə hərəkət sərbəstliyinə sahib olmaq üçün Sasani dövləti ilə müharibəni dayandırdı. Sonra isə Afrikanı Vandallardan, İtaliyanı Ostgotlardan, İspaniyanın bir qismini Vestgotlardan geri aldı [6, s.55]. Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də müdafiəni möhkəmlətmək məqsədi

ilə qalalar tikdirir, ordunu gücləndirirdi. Bizans diplomatiyası orduda həyata keçirdiyi tədbirlərlə bütün dünyada imperiyanın nüfus və etibarını təmin etməyə çalışırdı. Münasib surətdə pul və hədiyyələr paylayaraq, imperiyanın düşmənlərini bir-birindən məharətlə ayırmaqla sərhəddəki barbar tayfalarını Bizans hakimiyyətini altına alaraq zərərsizləşdirirdi [1, s.39]. Tarixi ədəbiyyatda Bizans və Sasani dövləti arasında bağlanmış “*əbədi sülh*” siyasi və diplomatik qələbə kimi qiymətləndilir [16, s.329]. Ancaq iqtisadi siyasi nöqteyi-nəzərdən “*əbədi sülhü*” qələbə hesab etmək olmaz. Çünki, ipək ticarətinə önəm verən Yustinian heç bir uğur qazana bilməmişdi. N.B.Piqulevskayanın yazdığına görə, “*Qədimdən etibarən Çindən həm quru, həm də dəniz yolu ilə gətirilən ipək ticarəti Yaxın Şərqdə öz aralarında hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Sasani və Bizans maraqlarını bağlayan əsas ünsür idi*” [17, s.3-8].

Bizansda ipək qızıla bərabər tutulurdu. Hələ I Yustinin (518-527) hakimiyyəti dövründə Bizans ipəyi Sasanilərdən alırdı. Sasanilər isə ipəyi öz siyasi oyunlarında məharətlə istifadə edirdilər. Bizans imperiyasını zəiflətmək üçün “*Sasanilər ipəyin qiymətini qaldıraraq Bizansdan daha çox pul qoparmaq və onu hərbi, siyasi cəhətdən zəiflətməyə çalışırdılar*” [12, s.43]. Məhz buna görə, I Yustinian ipək ticarətini Hind okeanı vasitəsilə daşınmasını təmin etmək məqsədilə 531-ci ildə Efiopiya ilə razılığa gəlməyə çalışmışdı. Lakin efiopiyalılara Hind okeanındakı limanlarında Sasanilərin inhisarını aşmaq müvəffəq olmamışdı [12, s.44]. Lazikanı öz təsir dairəsində saxlamaqla Bizans Qara dəniz ticarətində tam nəzarəti əldə etməsinə baxmayaraq, Sasanilər karvan yollarının böyük bir hissəsinə nəzarət edirdilər. Sasani şahı I Xosrov isə Lazikanın itirilməsi ilə barışa bilmir, Bizans imperatorunun siyasi və hərbi fəaliyyətindən isə narahat idi. Bizans tarixçisi Prokopinin yazdığına görə, “*Bir müddət gecdikdən sonra Velisarinin İtaliyada imperator üçün əldə etdiyi uğurlardan irəli gələrək Xosrov artıq özünü cilovlaya bilmirdi. O, əldə olunmuş razılışmanı pozmaq üçün ağlabatan hər hansı bir bəhanə axtarırdı, perslər çox dərdləndirilirdi və artıq sülh bağladıqlarına peşman idilər*” [28, II,I,1, s.261]

Bizans mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, “*şahənşah gizlicə rəqibə qarşı müharibəyə hazırlaşdı* [12, s.329]. Prokopi «**Gizli tarix**» (**Historia Arcana**) əsərində isə əksinə olaraq, Xosrov barəsində xoş sözlər yazmasa belə Yustinianın Xosrovun uğurlarını qısqandıqını bildirir [9, s.101].

Müharibəyə səbəb olan məsələlərdən biri də, iki fərqli dövlət olan Qassanilər (Fələstin və Suriya sərhədlərində yaranmış ərəb dövləti) və lahmidlərin Hirə dövləti (IV əsrdə Mesopotamiyada və Suriya sərhədlərində yaranmış ərəb dövləti) arasında rəqabəti idi. Belə ki, Bizans ilə müttəfiq olan Qassanilərə qarşı Hirə dövləti Sasanilərin tərəfini saxlayırdı. Bu iki dövlət Nayre bölgəsində (indiki Suriya), ticarət yolları uğrunda çəkişmələri Sasani və Bizans imperiyalarını qarşı-qarşı gətirdi. Prokopi yazırdı ki, “*Sarasinlər (Bizans tarixçiləri ərəbləri belə adlanırdı) arasında mübahisəyə səbəb olan torpaqlar Strata adlanırdı. O, Palmira şəhərinin cənubunda yerləşirdi.* [28, II,I,6, p.261]. Orta əsrlərdə yaşamış islam tarixçisi və ilahiyyatçısı Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri özünün “**Tarixul-uməmi ər-rusul vəl-muluk**” əsərində müharibəyə səbəb kimi bəhanəni ərəblər arasında olan mübahisəni göstərirdi [32, s. 239; 21, s.456-457]. Təbii olaraq o da, öz növbəsində Bizans və onun tərəfdarlarını günahkar bilirdi.

Müharibəyə səbəb digər problemlər də mövcud idi. 539-cu ildə İtaliyada sərkərdə Velisari tərəfindən məğlubiyyətə uğradılan qot kralı Vitiqisin səfiri kömək üçün Sasani sarayına gəldi [28, II,III,1, s.265]. Təsadüfi deyildi ki, hunların Bizansın Avropa torpaqlarına hücumları da artmışdı. Bu bitməyən siyasi intriqa və inamsızlıq Bizans və Sasani dövləti arasında 540-cı ildən 545-ci ilədək davam edən ağır döyüşlərə gətirib çıxardı [14, s.146].

I Yustinianın Qərbdə gücünün tükənməyindən istifadə edən I Xosrov Bizansa müharibə elan etdi. 530-540-cı illərdə hərbi yürüşə başlayan Sasanilər Velisarinin cəhdlərinə baxmayaraq, Suriyanı yandıraraq talan edərək özlərinə Aralıq dənizindəkə yol açdılar. 540-da Antioxiyaya (indiki Antakiya) hücum edən Xosrov oranı yerlə yeksan etdi [6, s.57].

541-ci ildə Velisari Kiçik Asiyada Sasanilərə qarşı vuruşan orduya komandanlıq etməyə

başladı. Müharibə eyni zamanda Qafqazda da gedirdi. Bu region, əsasən də Lazika Bizans üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bu bölgə onu Şimal tayfalarından qoruyur və Sasani dövlətinin Qara dənizə çıxışını əngəlləyirdi. Aqafiy yazırdı ki, “*o (Yustinian) perslərin müharibədə üstünlük əldə edəcəyi təqdirdə Qara dənizindən üzərək Roma (Bizans) imperiyasının daxili vilayətlərinə maneəsiz daxil olacaqlarından narahat idi*” [10, 2,18. s. 34]. Ticari nöqtəyi nəzərdən isə, bu bölgənin əhəmiyyəti Aralıq dəniz sahili şəhərləri ilə sıx əlaqədə olması idi. Qara dəniz sahilində yerləşən Petra şəhərinin Bizansın təyin etdiyi vali tərəfindən ticarətin özəlləşdirməsi Lazika hökmdarının Sasaniyə kömək istəməsinə səbəb oldu. Poti və Kutasıya hücum edən Sasaniyə yerlilərin köməyi ilə bizanslıları məğlub etdilər. 552-ci ildə beş illik barışıq bərpa olundu. Bizans tarixçisi Menandrın yazdığına görə, “*Şərq bölgələrində və Armeniyada perslər və romalılar (bizanslılar) arasında saziş başa çatdı; Lazikada isə sadəcə razılıq əldə olundu*” [27, s.71]. Uzunmüddətli danışıqlardan sonra 562-ci ildə Darada əlli illik sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən Sasaniyə Lazikadan imtina edirdilər. Böyük xərac verərək barışıq əldə edən I Yustinian xristianlığın Sasani imperiyası hüduqlarında təbliğ edilməməsi şərtini də qəbul etdi. Tərəflər əvvəlki sərhədlər hüduqlarına qayıtmağı və ərazi bütövlüklərini tanımağı öz üzərlərinə götürürdülər. Bizans üçün vacib olan məsələ Qara dənizin Cənub-Şərq sahil vilayəti olan Lazikanın Sasaniyə tərəfindən təmizlənməsi oldu. Başqa sözlə desək, Sasaniyə Qara dəniz sahillərində möhkəmlənə bilmədilər [11, s.202]. Sasani şahı I Xosrovun Qara və Aralıq dənizinə çıxmaq cəhdi uğursuzluğa düşərək oldu [12, s.334].

I Yustinianın apardığı müharibələr imperiyanın ümumi vəziyyətinə ölümcül təsir edirdi. Əhalinin müflis olması, dövlətin gəlir mənbələrinin aşağı düşməsi dövlətin iqtisadi vəziyyətinə zərbə vururdu. I Yustinian ipək ticarətində Bizansın Sasani dövlətindən asılılığını aradan götürmək üçün Qırmızı dəniz limanlarından Hindistana yol tapmağa cəhd edirdi. Lakin Şərqi birbaşa birləşdirəcək yeni ticarət yolları açmağa müvəffəq ola bilmədi [11, s.232]. Bizansın vəziyyəti Yustinian öldükdən sonra daha da pisləşdi. Balkanlarda slavyanlar və avarlar, İta-

liyada isə lanqobardlar ağalığ etməyə başladı. 572-ci ildə isə Yəmən Sasaniyə tərəfindən tutuldu. Bununlada, Qırmızı dənizdən Şərqə keçən yol tamamilə bağlandı [12, s.44]. Bizans üçün bu ticari siyasətin iflası demək idi.

Nəticə

Məqalədə aşağıdakı elmi nəticəyə gəlinmişdir. Birinci, V-VI əsrlərdə Ön və Cənubi Asiya ölkələri hər iki qüdrətli imperiya arasında münafişələrə cəlb olunurdular. Bu münafişə bir necə yüzilliklər davam etmiş, təkcə çox saylı insan itkisi ilə deyil, həm də həmin ölkələrdə sosial, iqtisadi və mədəni böhrana səbəb olmuşdur.

İkincisi, V əsr ərzində hər iki imperiya arasında stabil münafişələr mövcud idi. Qeyd olunduğu kimi, imperator Arkadi və Sasani şahı I Yezdəgird arasında dostluq münafişələri mövcud olmuşdur. Arkadi hətta, oğlunun qəyümlüğünü I Yezdəgirdə həvalə etmişdir. Həmçinin nəticəyə gəlinmişdir ki, hunlara qarşı mübarizə hər iki dövləti bir-birlərinə güzəştə getməyi məcbur edirdi. Qərbdə hun və digər barbar tayfalarının hücumu ilə üzləşən Bizans Qafqazdan gələ biləcək hər hansı bir təhdidə qarşı önləmə almağa məcbur olurdu. Bunun üçün o, Sasani dövlətinə daim xərac verməli olacaqdı. Hunların həm Bizans, həm də Sasani imperiyalarına hücumları onların xarici siyasətinə əsaslı təsir edirdi.

Üçüncü, Bizans Sasani münafişələri VI əsrdən etibarən kəskin surətdə dəyişdi. Demək olar ki, dinc siyasi münafişələri kəskin münafişələr əvəz etdi. Nəticəyə gəlinmişdir ki, buna səbəb imperiyanın siyasi və ticari maraqlarının dəyişməsi oldu. Bizans imperiyasının şərq əyalətlərində sənətkarlığın və ticarətin inkişafı onun digər Şərq dövlətləri ilə ticarətə marağının artmasına səbəb oldu. Ölkə daxilində ipəyə olan tələbatın çoxalması isə İpək Yolu uğrunda Sasani dövləti ilə mübarizəyə gətirib çıxartdı. Yaxın Şərqdə İpək Yoluna hakim olan Sasani imperiyası öz növbəsində, bu üstünlüyünü Bizansa qarşı məharətlə istifadə etmişdir.

Dördüncü, demək olar ki, Bizans siyasi gücünün ən yüksək zirvəsinə, Roma imperiyasının əvvəlki qüdrətini bərpa etmək istəyən imperator I Yustinianın hakimiyyəti illərində çatdı. Bizanslılar qonşu ölkələri öz təsir dairəsində saxlamaq üçün onların adət-ənənələrini, hərbi gü-

cünü, ölkə daxili münasibətlərini, yerli təsir gücünə malik şəxsləri araşdırır və öyrənirdilər. Tayfalar arasındakı ədavətdən istifadə edərək onları qarşı-qarşıya gətirərək zəif düşürdülər. Bizans xarici siyasətində kilsə missionerlərinin xidmətlərindən də istifadə edilirdi. Onlar digər ölkələrdə xristianlığı təbliğ edərək öz ölkələrinə siyasi dayaq yaradır, xristianlığı qorumaq adı altında hərbi yürüşlər təşkil edirdi. Sasanilərə qarşı I Yustinian hər cür siyasi üsullardan istifadə etmişdi: ilk öncə cəld və həlledici qələbə əldə etməyə çalışmış, daha sonra isə Sasani hərbi qüvvəsini I Anastasi dövründən mövcud olan status-quo ilə qarşısını almağa cəhd etmişdir. Nəhayət, öz diplomatiyası ilə Sasanilərə qonşu olan xalqlarla hərbi ittifaq yaradaraq onun siyasi mövqeyinə zərbə vurmağa çalışmışdı və ya böyük miqdarda qızıl verməklə siyasi tarazlığı qorumuşdur. Yustiniana dövləti qısa bir zaman içərisində xarici siyasət baxımından gücləndirmək müvəffəq olsa da, bu möhtəşəm uğurlardan sonra o, öz xələflərinə daxildən tükənmiş, iqtisadi baxımdan tamamilə sarsılmış bir dövlət buraxmış oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Diehl, C. Bizans imparatorluğu tarixi / C. Diehl, çeviri A. Gökce Bozkurt. -İstanbul: İlgi kültür sanat yayıncılıq Ltd. Şti, -2017. -65 s.
2. Honigman, E. Bizans devletini doğu sınır / E. Honigman, çev. Fikret Işıltan. -İstanbul: Üniver. Yayınları, -1970. -282 s.
3. Işıltan F. Urfa bölgəsi tarixi, (başlanğıctan h. 210, m. 825'e kadar) / F. Işıltan. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, -1960. -165 s.
4. İpek, A. Yukarı Mezopotamiyada Sasani siyasəti // TESAM Akademi Dergisi-Turkish Journal of TESAM Akademy, Temmuz, 2017, 4 (2), ss. 85-109. İSSN: 2148 – 2462
5. Kütük, A. İmparator I Justinianos'un ilk yıllarında Bizans imparatorluğu'nun Mezopotamya sınırı (527-532) // Tarih Okulu Dergisi (TOD), Haziran 2014, yıl 7, sayı XVIII, ss. 141-164. DOI NO: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh483>
6. Lemerle, P. Bizans Tarixi / P. Lemerle, çeviren Galip Üstün. -İstanbul: İletişim yayınları "Cep Üniversitesi dizisi", -1994. -135 s.
7. Mansfield, P. Orta Doğu tarixi / P. Mansfield, Nicolas Pelhamın katkısıyla, ingiliscə çev. Ümit Hüsrev. İstanbul: Yolsal, say. yay., -2012. -664 s.
8. Ostrogorsky, G. Bizans Devleti Tarixi / G. Ostrogorski, çev. Fikret Işıltan, 9. Baskı. -Ankara: Türk Tarix Kurumu, -2017. -582 s.
9. Procopius. Bizansın Gizli tarixi, latınca adı Historica Arcana / çevirən Emrah Peksoy. -Ankara: Say yayımları, -2018. -152 s.
10. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / перевод, ст. и примеч. М. В. Левченко, -Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, -1953. -224 с.
11. Васильев, А.А. История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081 г.): [в 2 томах] / пер. с англ. А.Г. Грушевой, -Санкт-Петербург: Изд-во «Алетейя», -1998. Т. 1. -490 с.
12. Гумилёв, Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилёв. -Москва: Наука, -1967. -504 с.
13. Дмитриев, В.А. Борьба Римской (Византийской) империи и Сасанидского Ирана за преобладание в Передней Азии (III-VII вв.) / В.А. Дмитриев. -Псков: ПГПУ, -2008. -148 с.
14. Дашков, С.Б. Цари царей Сасаниды: Иран III-VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях / С.Б. Дашков. -Москва: изд-во «СМИ-АЗИЯ», -2008. -352 с.
15. Иоанн Малала. Хронография. Книги XIII-XVIII / отв. ред. Н.Н. Болгов. -Белгород: НИУ «БелГУ», -2014. -200 с.
16. История Византии: [в 3-х томах], главный редактор академик С.Д. Сказкин. -Москва: «Наука», -1967. -Т. 1. -524 с.
17. Пигулевская, Н.В. Производство шёлка в Византии и Иране V-VII вв // -Ленинград: Византийский Временник, -1956. т.10 (XXV), -с. 3-8.
18. Успенский, Ф.И. История Византийской империи: [в 3 томах] / Ф.И. Успенский. Санкт-Петербург: издание Брокгоуза-Ефронь, -т. 1. -1913. 872 с.
19. Чаглаян, Е. Византийско-Сасанидский соперничество в международный торговле в V-VII вв // Muş: Anemon Muş Alparslan Sosyal Bilimler Dergisi, -2020. 8 (2), -s. 645-55. ORCID: 0000-0001-5462-2954

20. Шувалов, П.В. Секрет Армии Юстиниана: Восточноримская армия в 491-641 гг / П.В. Шувалов. -Санкт-Петербург: изд-во, «Петербургское Востоковедение», -2006. -304 с.
21. Шмитт, А. Э. Ат-Табари, История пророков и царей // -Ташкент: Материалы по истории Средний Азии и Ирана// Учёные записки института востоковедения Академия Наук СССР, -1958. Том XVI, -с. 444-469.
22. Bury, J.B. The History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene, (MS/395-800) / J.B. Bury. -London: Macmillan and Co. and New York, -1889. -482 p.
23. Cameron, A. Procopius and the Sixth Century / A.Cameron. -Duckworth: University of California Press. Berkeley and Los Angeles, -1985. -297 p.
24. Diehl, C. Yustinian's Government in the East // The Cambridge Medieval history. New-York: the Macmilian company, -1913. -vol. II, -p. 25-52.
25. Foord, E. The Byzantine empire / E. Foord. -London: Adam and Charles Black, -1911. -431 p.
26. Lord Mahon. The Life of Belisarius / Lord Mohan. -London: John Murray, Albemarle Street, -1848. -460 p.
27. Menandr, the Guardman. The history of Menander the Guardsman / R. C. Blockey, -printed in Great Britain by Redwood Burn Ltd. Trowbridge, Wiltshire, -1985. -305 p.
28. Procopius. History of the war / with an English translation by H. B. Dewing: [in six volumes]. Book I and II, -London: William Heinemann, New-York: The Macmillan Co, -1914. -583 p.
29. Rawlinson, G. Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World: [in 7 vol.] / G.Rawlinson. -New-York: John W. Lovell Company, -1875. -vol. III. -596 p.
30. Venning, T. A chronology of the Byzantine empire / T.Venning. -UK: Palgrave Macmillan, -2006. -817 p.
31. Zachariah of Mtylene. The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah Mtylene / transl. F. J. Hamilton, E. W. Brooks, -London: Methuen & Go, -1899. 334 p.
32. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen / T. Nöldeke. -Leyden: E. J. Brill, -1879. -503 s.

Summary

Konul Allahverdi

Relations of the Byzantine and Sassanid empire in the V-VI centuries

V and VI centuries are important in the political history of the East the political and economic relations of the Byzantine and Sassanid empires, and the conflicts that occurred between them in his connection are the main subject of the article. The relations of the Byzantine and Sassanid empires of the V and VI centuries differed from sharply from both political and commercial points of view. In the V century Byzantium, which pursued a policy of stabilization in relations with the Sassanid state, focused more on the West. The Huns and other peoples raiding the European borders of the Byzantine Empire forced him to put his interests in the East in the background. In the Sassanids, in turn, to protect the eastern borders from the raids of the Huns who invaded from Central Asia. It was the military campaigns of the Huns that increased the essence of the Caucasian goat. Having trouble protecting its western borders, Byzantium was forced to turn to the Sassanid state to prevent the threat from the Caucasus. He even paid tribute to the Sassanids to protect this passage.

The period of silence, which lasted about 100 years, ended in the sixth century under Emperor Justin I and his successors (518-602). Political processes and conflicts in the Middle East And

Caucasus brought the two powerful empires of the against each other. Another reason for this conflict was the struggle for the Silk Road. The most striking period of the Byzantine Empire was the reign of Emperor Justinian I, and the Sassanid Empire lived during the reign of Khosrov Anushirvan I. The desire of these two powerful rulers to rule in the East made them inevitable to become potential rivals.

Keywords: *Byzantine, Sassanid, Gubad I, Justinian I, Khosrov I, Silk Road, Huns, Caucasian pass, Velisariy, Mesopotomy, Iberia, Lazica.*

Резюме

Кёнул Аллахверди

Отношения Византии и Сасанидской империи в V-VI веках

Политические и экономические отношения Византийской и Сасанидской империй, занявшие важное место в политической истории Востока в V и VI веках, а также возникшие, в связи с этим разногласия между этими государствами являются основной темой статьи. Отношения Византийской и Сасанидской империй V и VI веков различаются как с политической, так и с торговой точек зрения. В V веке Византия, проводившая политику стабилизации по отношению к государству Сасанидов, больше ориентировалось на Запад. Гунны и другие народы совершавшие набеги на Византийскую империю от европейских границ, вынудили её отодвинуть на второй план свои интересы на Востоке. В свою очередь Сасаниды тоже были заняты защитой восточных границ от набегов гуннов, нападавших из Средней Азии. Именно военные походы гуннов придали большую значимость Кавказской проходу. Имея проблемы с защитой своих западные границы, Византия была вынуждена пойти на уступки государству Сасанидов, чтобы предотвратить угрозу со страны Кавказа. Он даже выплачивала дань Сасанидам за защиту этого прохода.

Затишье, длившееся почти 100 лет, закончилось в VI веке в правление династии I Юстина (518-602) в Византии. Политические процессы и конфликты на Ближнем Востоке и Кавказе привели к столкновению двух могущественных империй указанных Другой причиной этого конфликта была борьба за Шелковый путь. Византийская империя пережила самый яркий период своего существования при императоре Юстиниане I, а Сасанидская империя-при Хосрове I Ануширване. Стремление этих двух могущественных правителей к господству на Востоке сделала их потенциальными соперниками.

Ключевые слова: *Византия, Сасаниды, Губад I, Юстиниан I, Хосров I, Шелковый путь, гунны, Кавказский проход, Велисарий, Месопотамия, Иберия, Лазика.*